

TÜRKMENISTAN SSR YLYMLAR AKADEMIÝASY

"DIL WE EDEBIÝAT INSTITUTY

S. AXALLY

MAHMUD KAŞGARYNYŇ

SÖZLÜGI

WE TÜRKMEN DILI

Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynyň neşriýaty

Aşgabat—1958

“Ynsan soraşa-soraşa”

Her kimde birhil güýmenje bolýar, meniň iň halaýan güýmenjäm, has dogrusy wagtymyň boldugyndan kitaphanalara aýlanmak we türkmen halkynyň taryhyna, medeniýetine degişli eserleri sorap-idäp tapmak.

Arada Praganyň Ylymlar Akademiýasynyň kitaphanasyna ýolum düşdi, görsem ol ýerde merhum Sapar Ahallynyň (Ensarynyň) kandidatlyk üçin baryp 1958-nji ýylda ýazan alymlyk işi bar eken. Kitap F 808552 nomer bilen bellige alnyrdy. Halýal etmän ony okyjylara tanyşdyrmagy makul bildi.

200 sahypadan ybarat bolan bu kitap, iki bölümden ýbarat:

Birinji bölüm: 1.Giriş 2.Fonetika 3.Morfologiýa 4.Sintaksis 5.Leksiýa

İkinji bölüm: Netije, Bibliografiýa, Gysgaldylan sözler, Transliteratsýada ulanylan bellikler.

Dünyä belli M.Kaşgarlynyň “Diwan Lugat Türk” eseri hakynda henize çenli Türkmenistanda düýpli hem saldamly iş alnyp barylmany. Dünyä derejesinde bolsa UNESCO 2009-njy ýyly Kaşgarlynyň ýyly yglan etdi. Şonuň üçin merhum S.Ahallynyň bu işi häzirkä güne çenli öz ähmiýetini saklap gelýär.

Bu işiň ýene bir gymmatly tarapy onuň çap bolan döwri bilen degişli. Mälim boluşy ýaly 50-nji ýyllarda ozalky bütin Soýuz respublikalarynda repressiýanyň täze tapgyry möwç alypdy. Şol döwürde görnükli edebiyatçylar prof. Mäti Kösäýew, alym Baýmuhammet Garryýew, Abdalowlar, Bagşy Jürmenkler yzalarynyň başlanypdy.

Eýran häkimiýetlere garşy göreşde taplanan, Wepaýewiň T.Sährada bolan döwründe bu göreşjeň ýigidiň terjibelerinden sapak edinen, şah režimine garşy göreşde her bir mitingde batyrgaýlyk bilen çykyş eden merhum S.Ensary, haçan-da yzalarynyň janyna howup abananda çäresiz 1947-nji ýylda Aşgabatda geçmeli bolýar. Şol sebäpden bolsa gerek 50-nji ýyllarda “Gorkut ata”, “Görogly” we gadymy türki edebiyaty hakynda ylmy iş alyp baranlara atylyan “pantürkist” ýaly töhmetdir haýbatlaryndan çekinmän bu işe baş goşandyr diýmekde bizde esas bar.

Sapar aganyň bosgunlyk ýyllary onuň tejribesini hasam ösdürdi. Yalaýta-da alym zenan, akademik Z.Muhammedowa bilen durmuş gurmagy, türkmen edebiyatyna

uly goşant boldy, sebäbi Zuleýha Muhammedowa öz ylmy işlerinde ýan ýoldaşynyň arap-pars baradaky sözleriň düşündirşinde uly ýardam edýärdi.

T.Sährasyndan Aşgabada sygnan biz 3-nji nesliň esasy kemçilikleriniň birisi, şular ýaly alymlaryň ömri we durmuşy bilen doly gyzyklanmadygyz hasaplanyp biler. Şonuň üçin “hiçden giç ýagşy” dileni, merhum S.Ahallynyň bu saldamly işiniň giriş bölümü bilen sizi tanyşdyrmakçy. Ýeri gelende aýtsak bu eser Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň kitaphanasynyň “Seýrek gabat gelýan kitaplar” bölümünde saklanýardy.

Akmyrat Gürgenli

22.12.09

Praga

*****

I. G I R I Ş

Türkmen diliniň taryhyny üç döwre (häzwrlikçe we şertli) bölmek bolar:

- a) Gadymy döwürden XVIII asyra çenli;
- b) XVIII asyryň başyndan Beýik Oktýabr sosialistik rewolýusiýasyna çenli;
- v) Beýik Oktýabr sosialistik rewolýusiýasyndan soňky döwür.

Birinji döwürde arhon-ýeniseý ýazgylary, Mahmud Kaşgarynyň «Sözlügi», Alynyň «Kyssa-e-Ýusufy», Hoja Ahmediniň eserleri, «Rownakul-yslam» we şuna meňzeşleriň dili degişlidir.

İkinji döwürde bolsa Magtymguly, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Kemine we beýleki şahyrlaryň eserlerini ýatlamak bolar.

Türkmen diliniň üçünji döwri bolan rewolýusiýadan soňky döwür türkmen diliniň tertibe salnyp, onda çeper eserlerde, gazet-žurnallarda ýazylýan prozanyň döremegi bilen tapawutlanýar. Bu döwürde proza ösdi diýmek bilen türkmen edebi diliniň şu döwürde kämilleşendigini bellemek isleýäris. Şonuň üçin hem türkmen edebi dilinid döreyşi hakynda käbir zatlary belläp geçeliň.

Hut türkmen edebi diline degişli dokumental ýadygärlik XVIII asyrdan bärde bar. Umumy halk türkmen diliniň bu asyrdan oň hem bolandygy hakda şübhe bolup bilmez. Türkmen edebi diliniň ýadygärligi bu asyrdan bärde bar diýmek bilen hem türkmen edebý dili XVIII asyrdan emele gelipdir diýmekçi bolmaýarys.

Häzirki wagtda edebi dil örän giň düşünjäni, ýagny çeper eserleriň, gazet-žurnallaryň, syýasy-jemgyetçilik we ylmy eserleriň dilini öz içine alýar.

XVIII asyr türkmen edebi diliniň ýadygärliginde diňe şahyrlar tarapyndan işlenen poeziýa bar. Beýik Oktyabr rewolýusiýasynyň ýeňmegi netijesinde türkmen döwleti döredi, türkmen dili döwlet diline öwürüldi. Türkmenistanda çap stanoklary peýda bolup, täze türkmen edebiyaty ösdürildi. Köne jemgyýet gurluşy täze; sosialistik gurluş bilen çalşyryldy. Ýne, şu zatlaryň hemmesi türkmen diliniň ösmegine alyp bardy. Rewolýusiýanyň ilkinji ýyllaryndan başlap, türkmen dilinde ýazyjylar, žurnalistler tarapyndan işlenen proza döräp ugrady. Häzirki döwürde bolsa türkmen prozasy özüniň kämilleşmek döwri başdan geçirýär. Edebi dil teatrlaryň, radionyň, we mekdepleriň üsti bilen ýaýraýar. Bu faktlaryň hemmesini göz önünde tutup, türkmen edebi diliniň normalary XVIII asyrdan döräp başlap, gitdikçe ösdi, Sowet häkimieti ýyllarynda has kämilleşdi diýmek bolar.

Türkmen diliniň taryhyny doly işlemek üçin üç döwriň hemmesine degişli materiallar çuň barlanylmalýdyr. Bu materiallardaky türkmen diliniň aýratynlyklaryna degişli faktlar ýüze çykarylmalýdyr.

Biziň häzirki işimiz türkmen diliniň taryhynyň birinji döwrine degişlidir.

Mahmud Kaşgarynyň biografiýasy belli däl¹. Onuň öz işini nirede ýazany hakda hem açyk maglumat ýok. ýöne «Diwanyň» Bagdatda ýazylan bolaýmagyny çaklamak mümkin, çünki köne Gürgen şäherini (häzirki Kümmethowzy) düşündirende, Hytaý ýolunda bir şäheriň adydygyny awtor ýazýar (I, 364). Bu şäher Orta Aziýada oturan adam üçin Hytaý ýolunda däl-de, onuň tersine, şol döwriň syýasy, dini hem ylmy merkezi Bagdatdaky adama bu şäher Hytaý ýolunda bolud biler. Ýokarda aýdyşymyz ýaly, Mahmud Kaşgarynyň «Sözlügi»² türkmen diline-de degişlidir, çünki awtoryň özi şol döwürdäki türki dilleriň hemmesiniň materiallaryndan peýdalanandygyny köp ýerde belleýär. Mahmud Kaşgary türki dilleriň biri-birinden tapawutlanandygyny telim gezek ýatlaýar. Ol öz işinde şol wagtdaky türki dilleriň faktlaryny (köplenç oguz dili bilen beýleki dilleri) deňeşdirýär. Awtor oguzlary türkmen hasap edýär³. Şonun, üçin «Diwanda» oguz diline degişli diýlen zatlary türkmen dili bilen hem baglanyşykly hasap etmek bolar. Mundan başga-da Mahmud Kaşgary käbir sözleriň türkmençedigini aýratyn belleýär ýa-da türkmen hakynda, türkmen durmuşy hakynda aýratyn maglumat berýär. Şu zatlaryň, hemmesi Mahmud Kaşgarynyň «Sözlügi» türkmen diline-de degişlidigine şaýatlyk edýär.

«Diwanyň» türkmen diline ýa durmuşyna degişli bolan ýerlerinden bir näçe mysal alyp göreliň.

Mahmud Kaşgary haýsy dilleri alýanyňy ýazanda, türkmen diliniň hem adyny tutýar:

¹ S. E. Malow, Pamýatniki drevnetýurkskoý pismennosti, str.305, «Materialy po istorii turkmen i Turkmenii», Tom I, M.—L., 1939, str. 31.

² Şu işiň hemme ýerinde Mahmud Kaşgarynyň «Sözlügi» A. Rifat tarapyndan 1915—1917-nji ýyllarda neşir edilenine salgylanjakdyrys.

³ Mahmud Kaşgary «oguz» sözüni şeýle düşündirýär: «Oguz türki kabyllaryň biridir. Olar türkmendirler. اغز قبیله من الترك و هم التركمانیه 1,56

«Olaryn. şäherleri-ni we çölleri-ni boydan-başa gezdim. Türki, türkmen, oguz, çigil, ýagma, gyrgyz ýaly taýpalarynyň dillerinden peýdalandym» (1,3).

Başga bir ýerde-de awtor oguz-türkmenleriň taýpalaryny ýazanyny şeýle ýatlaýar:

«Adamlaryň bilmeği üçin diňe oguz-türkmen⁴ taýpalaryny we olaryň mallaryň tagmalaryny ýatlap geçdim (ýazdym)» (I, 27).

Bulardan başga-da käbir sözleriň türkmençedigini hem awtor ýazýar. Mysal üçin, «towuk» sözüne «takuk» diýilýänini ol türkmençe diýip belleýär (II, 229). Bu sözüň takyk görnüşi häzirkiki türkmen dilinde müçe ýyllarynyň atlarynda ulanylýar, ýöne şu hili sözleriň sany köp. Bu ýerde olaryň hemmesini görkezmeğiň geregi ýok. Mahmud Kaşgary käbir sözleri düşündirende, şol sözüň türkmen durmuşyna degişlidigini ýatlaýar. Bu hili zatlary görkezmek üçin iki sany sözüň düşündirilişini alyp göreliň.

«Syrşmak (سرشمق)—kız enesine kızız syrşdy (II, 78)—gız enesine keçe basyşdy» (türkmenleriň öý keçesiniň basylyşy ýaly).

«Basyşmak (بیشماق)— ol maňa oýma basyşdy (II, 80)—ol maňa ädik edilyän türkmen keçesini basyşdy».

«Diwanyň» golyazmasynyn, 638 sahypasy bar. Mahmud Kaşgary ony 1071—1072-nji ýyllarda ýazmaga başlap, 1073—1074-nji ýyllarda hem gutarýar. Mahmud Kaşgarynyň işi esasan sözlükdir, emma käbir sözler düşündirilende, belli söze ýa-da kitabyň belli bölümüne degişli edilip, grammatik kadalar ýa-da sözleriň etimologiyasy düşündirilýär. Şular bilen birlikde, bir topar halklaryň atlarynyň etimologiyasy hakda awtoryň döwründäki ertekiler hem berilýär. Meselem, türkmen» sözüniň gelip çykyşy hakda III tomuň 304— 307-nji sahypalarynda ertekiler esasynda uzyn maglumat ýazylyar.⁵

«Sözlükde» sözleriň düşündirilişine gelenimizde, ilki bilen türki dilde mysal (köplenç sözlem ýa söz birikmesi) berilýär. Onuň yzy bilen hem mysalyň manysy arap dilinde ýazylyar. Mysal üçin, «daglamak» sözi düşündirilende, ilki: «ol atyn taglady (ol atyn daglady)» ýazylyp, ondan soň arapça onuň manysy berilýär (II, 276). Munuň ýaly mysallarda awtoryň sözlemiň haýsy sözüni nazarda tutýanyny bilmek üçin dise bu mysalyň haýsy baba (awtor sözleri sözüň sostawyndaky çekimsiz sesleriň sanyna görä baplara bölýär)

---

⁴ Besim Atalay özüniň terjimesinde bu ýerdäki «türkmen» sözüni taşlapdyr. Besim Atalay, Divan Lüqat it türk tercümesi T. I, 20 sah. Ankara, 1939.

⁵Bu ertekiniň rusçasy «Materialy po istorii turkmen i Turkmenii» diýen işiň (T. I, 1939) 312—313 sahypasynda bar.